

הטבת והדלקת שבע הנרות לא נעשה בבת אחד, אלא מטיבים ומדליקים חמש נרות מקטירים קטורת ואחר כך מטיבים ומדליקים שתי נרות הנשארות. ויש אומרים בבוקר זורקים את דם התמיד אחרי החמש נרות ולפני השתי נרות.

הטבת והדלקת שבע הנרות לא נעשה בבת אחד חלוקת הטבת והדלקת המנורה מופיע בשתי משניות שמתארות עבודת הבקר **משנה** תמיד פרק ג משנה ט "מי שזכה בדישון המנורה נכנס ומצא שתי נרות מזרחיות דולקים מדשן את השאר ומניח את אלו דולקים במקומן מצאן שכבו מדשן ומדליק מן הדולקים ואחר כך מדשן את השאר ואבן היתה לפני המנורה ובה שלש מעלות שעליה הכהן עומד ומטיב את הנרות והניח את הכוז על מעלה שניה ויצא". ובנוסף תמיד פרק ו משנה א "מי שזכה בדישון המנורה נכנס ומצא שתי נרות מזרחיים דולקים מדשן את המזרחי ומניח את המערבי דולק שממנו היה מדליק את המנורה בין הערבים מצאו שכבה מדשנו ומדליקו ממזבח העולה נטל את הכוז ממעלה שניה והשתחוה ויצא". קיים סתירה מסוימת בין שתי המשניות, שיהיה מרכז הדיון בסעיף הבא.

גמרא יומא לג ע"א מביא חלוקת הטבת חמש נרות והטבת שתי נרות כחלק של מימרא אביי אליבא אבא שאול בסדר העבודה. לפי אבא שאול, הטבת חמש הנרות לפני זריקת דם התמיד והטבת שתי הנרות הוא אחרי זריקת התמיד. וז"ל הגמרא "אביי מסדר מערכה משמיה דגמרא, ואליבא דאבא שאול ... ודישון מזבח הפנימי קודם להטבת חמש נרות, והטבת חמש נרות קודם לדם התמיד, ודם התמיד קודם להטבת שתי נרות, והטבת שתי נרות קודם לקטורת". **גמרא** יומא יד ע"ב מביא שהחכמים חולקים על אבא שאול ומפסיקים בין הטבת החמש והטבת השתיים בהקטרת הקטורת. וז"ל הגמרא "ומקטיר את הקטורת ומטיב את הנרות. אלמא קטורת ברישא והדר נרות, ורמינהו: מי שזכה בדישון מזבח הפנימי, ומי שזכה במנורה, ומי שזכה בקטורת! ... דתנן: פייס השני - מי שוחט, מי זורק, מי מדשן מזבח הפנימי, ומי מדשן את המנורה, ומי מעלה אברים לכבש. פייס השלישי: חדשים לקטורת בואו והפיסו! - אמר אביי: לא קשיא: כאן - בהטבת שתי נרות, כאן - בהטבת חמש נרות. - למימרא דבקטורת מפסיק להו? והא אביי מסדר מערכה משמיה דגמרא, בדם התמיד מפסיק להו! אמרי: לא קשיא; ההיא - לאבא שאול, הא - לרבנן. דתניא: לא ייטיב את הנרות ואחר כך יקטיר, אלא יקטיר ואחר כך ייטיב. אבא שאול אומר: מטיב ואחר כך מקטיר. מאי טעמא דאבא שאול - דכתיב **בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות** (שמות ל:ז), והדר יקטירנה. - ורבנן: מאי קאמר רחמנא - [טו ע"א] בעידן הטבה תהא מקטר קטורת דאי לא תימא הכי, בין הערבים דכתיב **ובהעלות אהרן את הנרת בין הערבים יקטירנה** (שמות ל:ח), הכי נמי דברישא מדליק נרות והדר מקטיר קטורת של בין הערבים? וכי תימא הכי נמי - והתניא: מערב עד בקר - תן לה מדתה, שתהא דולקת והולכת כל הלילה מערב ועד בקר. דבר אחר: מערב עד בקר - אין לך עבודה שכשרה מערב עד בקר אלא זו בלבד. אלא מאי קאמר רחמנא - בעידן הדלקה תהא מקטר קטורת, הכא נמי - בעידן הטבה תהא מקטר קטורת. ואבא שאול אמר לך: שאני התם דכתיב אותו. רב פפא אמר: לא קשיא; הא - רבנן, הא - אבא שאול. במאי אוקימתא למתניתין דהכא - כרבנן, פייס - כאבא שאול". פירש **רש"י** ד"ה כאן בהטבת שתי נרות וכו' "לקמן יומא (לג, א) אמרינן שמפסיק בהטבת הנרות, משהטיב חמש פוסק, וממתין עד שנעשה עבודה אחרת בנתיים, וחוזר ומטיב שתיים, ופליגא אבא שאול ורבנן, איכא למאן דאמר בקטורת מפסיק להו, ואיכא למאן דאמר בשחיטת התמיד וזריקת דמו מפסיק להו, ולקמן יומא (לג, ב) מפרש טעמא דהפסקה, ותנא דידן סבירא ליה בקטרת מפסיק להו, הלכך הא דקתני קטרת ברישא - בהטבת שתי נרות קאמר, והא דתנן הטבה ברישא - בהטבת חמש ראשונות קאמר". ד"ה והא אביי "לקמן, בפרק שלישי / יומא / (לג, א), מסדר בגירסי דסדר מערכה עבודת כל יום ויום. ד"ה משמיה דגמרא "דבר מקובל מכל בני הישיבה שקיבלו מרבותיהם". ד"ה לא ייטיב "שבעתן ואחר כך יקטיר, אלא יקטיר באמצע, ואחר כך יגמור הטבת שתיים, והא ליכא למימר יקטיר תחלה ואחר כך יתחיל להיטיב קאמרי רבנן - דהא קיימא לן דבעי הפסקה, וכל עבודות סדורות זו אחר זו על פי הכתובים לקמן במילתא דאביי, ואי אפשר להקטיר עד לאחר זריקת דם התמיד, ואי אמרת קטרת קודמת להטבת הנרות - אין לך עוד עבודה להפסיק בה". ד"ה אבא שאול אומר מטיב "את כולם קודם להקטרת, והפסקה בדם התמיד".

גמרא יומא לג ע"ב באמצע הסברת אבא שאול מעביר מחלוקת עבור סיבת הפסקה, לפי רבי יוחנן לומדים מפסוק שמחלקים הטבת הנרות לשתיים, ולפי ריש לקיש מחלקים כדי להעלות מפלס הרגש. וז"ל הגמרא "והטבת חמש נרות קודמת לדם התמיד, ודם התמיד קודם להטבת שתי נרות. מאי טעמא? אמר אביי: ההוא בבקר בבקר דשני גזירי עצים דלא צריכי - שדינהו להכא, חד שדייה

להטבת חמש נרות דליקדמי לדם התמיד, וחד שדייה לדם התמיד דנקדמיה להטבת שתי נרות ... הניחא לריש לקיש דאמר: למה מטיבין וחוזרים ומטיבין - כדי להרגיש כל העזרה כולה, שפיר. אלא לרבי יוחנן, דאמר: בבקר בבקר חלקהו לשני בקרים, מאי איכא למימר? אמר ליה רבינא לרב אשי: האי בבקר בבקר דעצים מי מיתר? הא מיבעי ליה לגופיה, דקאמר רחמנא: נקדמו למערכה שניה של קטורת! אמר ליה: ולאו מי אוקימנא עליה - ולא על חברתה, מכלל דאיתה לחברתה. מאי שנא דעביד הטבת חמש נרות ברישא? נעביד הטבת שתי נרות ברישא! - כיון דאתחיל בהו - עביד רובא. - ונעביד שית! - אמר קרא בהיטיבו את הנרת יקטירנה, ואין נרות פחותות משתים. והטבת שתי נרות קודמת לקטורת, דאמר קרא *יְהִיטִיבוּ אֶת הַנֶּרֶת וְהָדָר יִקְטִירֶנָּה*. פירש רש"י ד"ה בבקר בבקר דשני גזירין "דלא צריך, דהא אמרן מכשיר עדיף". ד"ה שדינהו להכא "שזו מדה בתורה: דבר שאינו ענין לו תנהו ענין לחבירו". ד"ה אם כן "דמקדמת ליה לדם התמיד אפסוקיה במאי פסקת להטבת הנרות לאבא שאול, כיון דאית ליה מיטיב ואחר כך יקטיר, דם התמיד תקדים והקטורת תאחר, ובאיזו עבודה תפסיקו, ואם תאמר: מאי איכפת לך, הניחא לר' שמעון בן לקיש דאמר אין הפסקתן אלא להרבות הרגש - מהלך פסיעות וקול תחילת עבודות בעזרה". ד"ה שפיר "יש לך לומר יפסיק ביניהם להמתין בין אלו לאלו לצאת וליכנס, ולא תהא עבודה בינתיים". ד"ה אלא לר' יוחנן "דדריש בבקר בבקר בהיטיבו, חלקהו לשתי נרות לשני בקרים אלו יקדמו לעבודה אחת, אלמא: יש עבודה ביניהם, והא ליכא למימר אפסוקיה בדישון מזבח הפנימי - דאם כן דמקדים הטבת חמש נרות לדישון הוה ליה מעביר על המצות, ועבודה תו ליכא להקדים מקומה לתתה ביניהם, שכולם סדורות כאן על פי המקראות". בניגוד לרש"י שפירש את הרגש ע"י מהלך פסיעות וקול תחילת עבודות בעזרה, הרמב"ם בפירוש למשנה תמיד ג:ט מסביר הרגש הוא כדי לתת זמן לעבודה עד שיצא לה קול. **רבינו חננאל** על אתר מפרש שלפי רבי יוחנן הפסקה הוא מדאורייתא וחייב להיות מופסק ע"י עבודה אחרת, ולפי ריש לקיש הפסקה הוא דרבנן ולא מחייב עבודה שיפסיק, אלא להיות שהיה גרידא. וז"ל "הניחא לריש לקיש דאמר אין הפסקת הנרות חובה אלא כדי להרגיש את העזרה בלבד היינו דלא חיישינן לאפסוקינהו אלא לר' יוחנן דאמר בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות חלקם לב' בקרים. הנה מן התורה צריך להפסיק מאי איכא למימר". **תוספות ישנים** על אתר סוף ד"ה הניחא מעלה אפשרות שגם לרגש את העזרה הוא חובה דאורייתא, ומשאיר האפשרות בצריך עיון. וז"ל "יש לומר דלהרגיש העזרה הוי מן התורה דאי לא תימא הכי שהוא מה"ת היכן אנו לוקחין זה מדעתנו שיש לנו להפסיק באמצע עבודה, וצריך עיון מנל".

מטיבים ומדליקים חמש נרות מקטירים קטורת ואחר כך מטיבים ומדליקים שתי נרות הנשארות. ויש אומרים בבוקר זורקים את דם התמיד אחרי החמש נרות ולפני השתי נרות הדעה שמפסיקים בהקטרת הקטורת הוא לפי החכמים, והדעה שמפסיקים בזריקת דם התמיד הוא אליבא אבא שאול. **הרמב"ם** בהלכות תמידין ומוספין פרק ו הלכה ג-ד פוסק כמו החכמים שמפסיקים בקטורת. וז"ל "לא היה מטיב כל הנרות בפעם אחת, אלא מטיב חמישה נרות, ומפסיק, ועושה עבודה אחרת; ואחר כך נכנס, ומטיב השניים: כדי להרגיש את כל העזרה ... [ד] ... ואחר כך מפסיק פיס שלישי ורביעי, וזוכה בקטורת מי שזוכה, ונכנס ומקטיר; ואחר כך נכנס זה שזכה בדישון המנורה, ומטיב שתי הנרות. ויוצא זה שהקטיר, עם מדשן המנורה, ועומד על מעלות האולם, הוא ואחיו הכהנים". ובפרק ג הלכה טז פסק ריש לקיש שעילת הפסקה היא להרגיש את העזרה, וז"ל "לא היה מטיב כל הנרות בפעם אחת, אלא מטיב חמישה נרות, ומפסיק, ועושה עבודה אחרת; ואחר כך נכנס, ומטיב השניים: כדי להרגיש את כל העזרה". המב"ט בפירושו על הרמב"ם בשם **קרית ספר** הלכות תמידין ומוספין פרק ג פוסק כאבא שאול שמפסיקין בזריקת הדם. וז"ל "לא היה מטיב כל הנרות בפעם אחת אלא מטיב חמשה נרות ומפסיק בדם התמיד ואח"כ מטיב השתים. ריש לקיש אמר כדי להרגיש את כל העזרה בתחלת עבודה ור' יוחנן אמר דכתיב *בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות* חלקהו להטבת נרות לב' בקרים, אלו יקדמו לדם התמיד ואלו יאחרו, אלמא איכא עבודה בנתים וכל העבודות סדורות על פי המקראות וליכא עבודה המפסיק בה ביניהן אלא דם התמיד כדאמרין". פירוש **רב עובדיה ברטנורא** על משנה תמיד ג:ט כותב שעבודה שמפסיקה היא זריקת הדם ובנוסף, נוסח תפילת הבקר כולל את המימרא אליבא אבא שאול. הפסקה בהדלקת הנרות קיימת גם בערב, ולפי מה שראינו בסעיף ט', שהדלקת הנרות היא העבודה האחרונה שחייבת לעשות ביום, הקטרת קטורת מפסיקה בין חמש ושתי נרות, גם לפי דעת אבא שאול.

ראינו בסעיף הקודם **משנה** תמיד ג:ט שבמידה והכהן מצא שתי הנרות דולקים הוא מניחם וב**משנה** תמיד ו:א שאם מצא שתי הנרות דולקים הוא מדשן את המזרחי ומניח את המערבי דולק. וכן מתואר בתורת כהנים אמור פרק יג הלכה ז "כי צד נכנס ומצא שתי נרות מזרחיים דולקים מדשן את המזרחי ומניח את המערבי דולק שממנו מדליקים את המנורה בין הערבים, מצאו שכבה מדשנו ומדליקו ממזבח העולה". בראשונים נמצא כמה דרכים להסביר את הסתירה, ודרך הסברתם הם מעבירים לנו את שיטתם בפרטי הטבת והדלקת הנרות כולל הפסק בין חמש לשנים. סברת הרמב"ן נמצא בפירוש לשבת כב ע"ב ד"ה וזו. לשיטתו, המשנה בתמיד ג:ט היא עיקר. נר המערבי, כלומר נר השני ממזרח, חייב להיות דלוק כל הזמן, ובגין כך גם נר הכי מזרחי חייב להיות דלוק כל הזמן. שתי נרות אלו, במידה שנכבו, מדליקים בבקר, אלא שבערב בכל מקרה מטיבים ומדליקים אותם, וזה עיקר הדלקתם. בבוקר מחליפים שמן ופתילה עבור חמש הנרות וזה נחשב כהטבה ומדליקים אותם רק בערב. בכל מקרה בבקר לא מכבים נר כדי להטיבו. וז"ל "והא דקתני מדשן את השאר היינו אותן שכבו אבל אותן שלא כבו מתקן ומוחט את הפתילות ומניחן כמה שהן ובערב הוא נותן בהן שמן אחר כמדה ראשונה חצי לוג ופתילה אחרת ומדליקה, והיינו דאמרין במסכת מנחות פרק שתי מדות (פ"ח ב') נר שכבתה נתדשן שמן ונתדשנה הפתילה כיצד עושה מטיבה ונותן בה שמן אחר ומדליקה פי' מטיבה בשחר ונותן בה שמן אחר ולערב מדליקה אלמא אם לא כבתה לא נתדשנה ואינו נוגע בה אלא בערב, והכי נמי תניא בספרי יאירו שבעת הנרות שומע אני שיהיו דולקין לעולם ת"ל מערב עד בוקר אי מערב עד בוקר יכול יכבה ת"ל לפני ה' תמיד הא כיצד יאירו שבעת הנרות מערב עד בוקר לפני ה' תמיד שיהא נר מערבי תדיר שממנו מדליקין את המנורה בין הערבים, אלמא בבוקר אינו מכבה ומדשן אלא אותן שכבו אבל בערב מכבה ומדשן ומדליק שאם לא תאמר כן נר מערבי לא הודלק אלא פעם אחת מעולם, ונמצאת למד לפי מדה זו שפעמים שהוא מטיב בערב כגון אותן שלא כבו שחרית וכגון נר מערבי, והיינו דתנן במס' יומא (ע' א') גבי תמיד של בין הערבים ומטיב את הנרות ולא הדלקה דוקא כמו שפרש"י ז"ל שם אלא לכך נקראת הטבה שאף הטבה יש בה לפעמים שהוא מדשן אותן שלא כבו ונותן בהן שמן אחר ופתילה אחרת ומדליק, ואף על פי שאף בשחר מדליק שתי נרות מזרחיים אינה נקראת אלא הטבה לפי שעיקר מצות הדלקה בערב שהוא מדליק את כלן וזהו שאמרה תורה ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים יקטירנה, ומצינו בקבלה (דברי הימים ב יג) **לבער בערב**, אבל ראיתי לרב משה הספרדי ז"ל שאמר שאפי' בבוקר מדליקין כל אותן שכבו וכן בערב ולא ידעתי מהו".

הרשב"א בשו"ת חלק א סימן שט בעיקר מקבל את דעת הרמב"ן, אלא שמסביר שמשנה ג:ט מתארת הטבת המנורה בבוקר והמשנה בתמיד ו:א והברייתא בספרא מתארים את הדלקת המנורה בין הערביים. וז"ל "ולא נראה ששתיהן הלכה ואין מחלוקת ביניהן כלל כמו שאכתוב לפניך בעזרת השם ... ומעתה אני מפרש כדי שישוו המשניות שבתמיד והברייתא שבספרא. תנן בתמיד ג:ט ימי שזכה בדשון המנורה נכנס ומצא שתי נרות מזרחיים דולקין. מדשן את השאר ומניח את אלו דולקין במקומן. מצאן שכבו מדשן ומדליק מן הדולקין ואחר כך מדשן את השאר. פירוש משנה זו כרבי דאמר במנחות צח ע"ב 'מנורה מזרח ומערב היתה מונחת'. והראשון שבצד מזרח קרוי מזרח והשני לו מערבי לפי שהוא מערבי לראשון. וכנגד החמש נקראו אלו השנים מזרחיים. ולפי שאין השני מערבי אלא בהצטרפות הראשון ע"כ צריך שיהא גם המזרחי דולק תמיד כדי שיהא השני שהוא לפני ה' נקרא מערבי. ומשנה זו בהטבה של בקר. ולפיכך כשנכנס ומצא השנים המזרחיים דולקים מדשן את השאר ומניח את אלו דולקין. והוא הדין לכל השאר אם מצאן כולן דולקין אינו מדשן כל מי מהם שדולק ... ומתניתין דתמיד ו:א דקתני נכנס ומצא שתי נרות מזרחיים דולקין מדשן את המזרחי ומניח את המערבי דולק שממנו היה מדליק את המנורה בין הערבים. משנה זו בהטבה של בין הערבים היא. דלכולי עלמא מפסיק בהטבה והעלאה בקטרת. דכתיב ובהעלות אהרן את הנרות בין הערבים יקטירנה".

רב עובדיה ברטנורא תמיד ג:ט בשם רבינו ברוך בן יצחק שמשנה ג:ט מתאר הדלקת חמש נרות ומשנה ו:א מתאר את שני הנרות. לא נדרש שני המערבי, שהוא נר השני ממזרח, יהיה דלוק כל הזמן, אלא שאסור לכבתו ואם בבוקר נמצא כבוי חייבים להדליקו באופן מידי, פעם לפני הטבת החמש ופעם נוסף אחרי זריקת הדם. אם נמצא מודלק בבוקר מטיבים ומדליקים בערב. בזמן שמעון הצדיק נר המערבי היה דלוק כל היום, בדרך ניסי. החמש נרות, אם כבויים בבוקר מטיבים אז, ואם דולקים מסירים האפר ומטיבים בלילה. אלא שאין איסור לכבות נר כדי לדשנו. נר הכי מזרחי הוא כמו החמש נרות שלא מחוייב להיות דלוק כל הזמן, אלא שהטבתה לאחר זריקת הדם,

כמו אבא שאול. ז"ל בד"ה ומדשן את השאר "זו הטבת חמש הנרות, שנותן פתילה חדשה ושמן חדש ומניחן כבויים עד הערב שבא ומדליק. ומדשן דהכא אינו כמו מדשן של שנים מזרחית דלעיל. ולאחר שחיטת התמיד וזריקת דמו חוזר ומדשן [המזרחית] ונותן שמן ופתילה חדשה ומניחה עד הערב כבוייה. ונר שניה שקרויה מערבית כמו כן מדשן ומסיר השמן והפתילה ישנה ונותן שמן חדש ומדליקה ממזבח העולה כדי להדליק ממנה בערב הנרות, האחרות שנר מערבי הוקבע להדליק ממנו נרות אחרות, ולכך נמי מדליקה אם מצאה כבוייה קודם שחיטת התמיד, כיון שצריך מכל מקום להדליקה כשבא ומטיב לאחר שחיטה. כך מצאתי פירוש משנה זו בפירושי רבינו ברוך בר יצחק, והוא המחזור שבכל הפירושים".

רמב"ם מסביר פרטים בענייניו בפירוש המשניות תמיד ג:ט. אותו משנה מתאר הטבת חמש נרות ומשנה ו:א מתאר הטבת שני נרות. משום שמדליקים כל הנרות בבוקר, יורד משהו מחשיבות של תמידות של נר המערבי. נר המערבי שדולק בבוקר, מוסיפים שמן ומחליף פתילה, ובלילה מחליף השמן ומטיב הנרות באופן יסודי. בבוקר, חלוקה בין הטבת חמש נרות ושתי נרות לא קשור באופן מהותי עם הנר תמיד. אם מצא שתי הנרות הצפוניים דלוקים מתחילים הטבה עם חמש נרות הדרומיים, ואם מצא שתי נרות הדרומיים דלוקים מתחילים הטבה עם חמש נרות הצפוניים ושני הנרות האחרים עושים אחרי זריקת הדם או הקטרת הקטורת. באופן כללי אין כיבוי לצורך דישון. וז"ל "כבר נתבאר בגמר יומא שהטבת הנרות והוא נקוי הנרות והבערת מה שנכבה מהן והחלפת הפתילות לא היה לשבעת הנרות בעת אחד, אלא הסדר הוא שמטיב חמש נרות ואחר כך עושה עבודה אחרת, ואחר כך חוזר ומטיב שתי הנרות הנשארות, ונחלקו בטעם הדבר, יש מי שאמר למה מטיבין וחוזרין ומטיבין כדי להרגיש כל העזרה, כלומר להרחיב משך זמן אותה העבודה כדי שיהא לה הכר, ויש שם מי שנתן טעם לדבר אמרו יתעלה בבקר בבקר בהטיבו את הנרות חלקהו לשני בקרים. ואני אצייר לך כאן אופן סדר שבעת הנרות היאך היו בין הצפון לדרום, ואכתוב אות על כל נר כדי שיהא אפשר לרמוז עליו בקלות בעת הפירוש, [במקור יש שרטוט] ופיות כל הנרות כלפי האמצעי אחד לגב השני כפי שהוא בציור, והנר הכתוב עליו ד הוא נר מערבי אשר לא כבה משך זמן מסויים כפי שידוע, והוא האמצעי ונקרא מערבי מפני שפיו לצד מערב, ועל סדר זה רמז יתעלה באמרו אל מול פני המנורה יאירו וכו', כלומר שיהו פיות כל הנרות כלפי זה האמצעי אשר פניו למערב, אמר כי כאשר הוא נכנס להטיב את הנרות אם מצא שני הנרות שכתוב עליהן זו דולקים מניחם ומטיב חמש הנרות כמו שאמרנו, ואחר כך יעשה עבודה שיעשה וחוזר ומטיב שתי הנרות שהניח, ואם מצאם כבויים הרי זה מטיב חמשת הנרות שכתוב עליהם א ב ג ד ה ומניח השנים הדרומיים שכתוב עליהם ו ז עד שיעשה העבודה שיעשה ויחזור להטיבן וזהו אמרו ואחר כך מדשן את השאר".

¹ הסברנו את הרמב"ם והטקסט שמובא הוא לפי רב קאפח בפירוש המשניות של הוצאת מוסד הרב קוק, שהמנורה עומד על ציר צפון-דרום כפי שהרמב"ם פוסק בהל' בית הבחירה ג:ז. פירוש המשניות כפי שמופיע במהדורה קמא ונמצא בש"ס וילנא כתוב לפי שיטת רבי שהמנורה עמד על ציר מזרח-מערב. יתכן שהרמב"ם שינה את דעתו משיטת מזרח-מערב לשיטת צפון-דרום.